մատդ բռնես քարշես, հանց որ կապին վնաս գործես կամ անդէտի ձեռն դնես, խոզաց մարդկան կոխան շինես, զկողն անողորմ ի յետ քարշես եւ կամ թանաս մատ ու շրջես կամ վրան մոմ կաթեցնես եւ զիմ գրածն ապականես։ Այլ յոյժ սիրով նախախնամես, սրբեալ ձեռօք լաթով բռնես, ի հրոյ ի ջրոյ ի զատ պահես, մէջն գէշ գէշ գիր չի գրես, երկու երեք շարով պատես, ի չորային տեղեք դնես... ապա զԱստուած դու տեսանես» (Տիվրիկ, Գանձարան, Սրուանձտեանց, անդ· Ա., էջ 225)։

«Առ ձեզ աղերսեմք... գորով ունիլ սորին անվնաս պահել յամենայնի, ...այլ թէ յանդգնի նենգել սորին վնասիւ, պարտական լեցի յաւուրն դատաստանի... իսկ լաւ պահողքն յամենայն վնասուցն օրհնեալ լեցին... ամէն» (Զիլէ, Աւետարան, Սրուանձտեանց, անդ, Ա., էջ 79)։

«Դարձեալ աղաչեմ ձեզ եղբարք որ Ս. մաշտոցս վնասակար բանից պատրաստ պահիցեք թէ ջրէ եւ անձրեւ ի կաթիլէ, թաց տեղէ կամ աւազակէ. եթէ ոք... յանդգնի զյիշատակս իմ ջնջեսցէ նա ի յայս կեանս զրկեալ լեցի ամենայն գոյականաւք» (Թօփճեան, Ցուցակ, էջ 49)։

«Որ յիշատակարան քերէ կամ թուղթ կորէ եւ կամ գիր գրէ ի լուսանցն, մասն զՈւղղայի առցէ եւ զխաչահանացն, զկորիայ եւ զթադանայ եւ զկայէնի պատիժս կրէ» (Տիվրիկ, Աւետարան, անդ, Ա., էջ 216)։

«Ով որ յիշատակարանս կոլէ կամ քերէ կամ սրբէ, կորի իւր յոյսն արքայութեան երկնից եւ սրբաջինջ լինի եւ աղէնք նորա եւ ազգ» (Զմշկածագ, Աւետարան, անդ, Բ., էջ 371)։

«Աղաչեմ... որ լաւ խնամք տանիք, ի հրոյ եւ ի ջրոյ պահէք եւ ի տգէ ընթերցողաց... ով որ ոք ոչ ոչ ոչ

ստանան. ինչպէս՝ բ, կ, թ, խ, դ, ր եւն։ Այս երեւոյթը ԺԳ. դարէն կը սկսի. այսպէս 1190 թուին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (ՇՈՂ., թ. 65), թէեւ տառերը շատ հաստ, բայց այդ կեռերը չկան։ Նոյնպէս 1201 թուին գրուած յիշատակարանի մը մէջ (ՇՈՂ., թ. 70) հաղիւ թէ կը սկսի. իսկ 1244, 1262, 1266 թուերուն գրուած գրութեանց մէջ (ՇՈՂ., թ. 80, 83, 84) յայտնի կերպով կայ եւ դեռ աւելի կը զարգանայ նօտրագիր գրութեան մէջ։

Սովորականէն աւելի խազմզոցներու օրինակ ըլլայ Սմբատ սպարապետի յիշատակարանը Աւետարանի մը մէջ՝ 1244 թուէն (ՇՈՂ., թ. 80) եւ մանաւանդ Էջմիածնի № 2848 ձեռագիր Աւետարանին յիշատակարանը (ՇՈՂ., թ. 108). հմմտ. յատկապէս երրորդ տողը՝ Ջ տառին տարօրինակ պոչը, վեցերորդ տողը՝ Ֆ տառին գրկախառնութիւնը չորս տառ յետոյ գտնուած Ն-ին հետ, եւ ութերորդ տողին մէջ գտնուած Ֆ տառին թեւը։ Այս տառը առհասարակ ամէնէն աւելի ենթակայ է խազմզոցներու, երբ պատահի էջին առաջին կամ վերջին տողին վրայ, գրիչը անոր թեւը կը բռնէ եւ այնքան կ'ոլորէ ու կ'ոլորէ, որ երբեմն էջին չորս լուսանցքներն ալ կը պատէ՝ տեսակ մը մանկամիտ հաճոյքով։

Ասոնք արտասովոր բաներ են հայ գրչութեան մէջ եւ ինչպէս կը կարծեմ, տեսակ մը հետեւողութիւն պարսկական նաստաղլիք գրութեան, ուր այնքան սիրելի է տառերու թեւերն ու պոչերը երկարելով զանազան խաղեր ու զարդեր յօրինելը։

Արդի ձեռագրին մէջ տառերու պոչերը ըստ անձնական ճաշակի կը տարբերին եւ մինչեւ 8 ձեւ կը ստանան.

1. Պարզ հորիզոնական գիծ մը, ինչպէս բոլորգիր Լ, Շ, Չ եւայլն ձեւերուն մէջ։ Ասոր քիչ մը աւելի աղատ ու երկար նետուած ձեւը արդէն 999 թուէն, տե՛ս Կոգովտի յիշատակարանին մէջ։

2. Նոյնպիսի հորիզոնական գիծ մը՝ վար կախուած ծայրով, օրինակ՝ ինչպէս գլխատառ Լ, Ի, Վ տառերուն պոչը։

3. Նոյնը դարձեալ, միայն վար կախուած պոչը դէպի ձախ ոլորուելով վեր դարձած եւ նոյն հորիզոնական գծէն վեր բարձրացած՝ երթալ միանալու համար յաջորդ տառին. գրեթէ այս ձեւով՝ ⌒։

4. Վեր ծռուած կորութիւն մը, գրեթէ այն՝ որ կը գտնենք նոտրագիր Ռ, Ն, Ր տառերուն տակ, միայն դեռ աւելի զարգացած։

5. Փոխանակ հորիզոնականի, պոչին ալեծածան ձեւ մը տրուած, ինչպէս Ղ, Հ տառերուն տակ։

6. Նոյն ալեծածան ձեւով, բայց ձախէն կլորակ մ'ալ ստանալով, ինչպէս Ջ տառը։

7. Պոչը դէպի ներս ոլորած՝ ճիշտ ինչպէս Շ, Ճ։

8. Նոյնը, միայն թէ պոչը ներս ոլորելէ յետոյ՝ տառին ձախակողմեան սիւնէն դուրս երկարած։

Կարելի է ասոնցմէ դուրս դեռ աւելի քմահաճ ձեւերու ալ պատահիլ. ինչպէս՝ 7րդ ձեւին պէս պոչը ներս ոլորելէ յետոյ՝ նորէն հոն երկրորդ ոլորք մը շինել. կամ 8րդ ձեւին պէս պոչը սիւնէն դուրս երկարելէ յետոյ՝ նորէն երկրորդ ոլորք մը շինել եւ վերջապէս՝ պոչը գծելու համար դէպի ձախ ոլորուելէ յետոյ՝ սուր անկիւն մը ձեւացնելով յանկարծ դէպի աջ ոլորուիլ, ինչպէս Ղ ձեւին մէջ։

Գրերու զարգացման պատմութեան համար շատ կարեւոր է ք-ը-ր-ը-ն-ի-ա օրէնքը։ Գիտենք որ երկաթագրի մէջ ամէն տառ հաւասար մեծութեամբ է. բացառութիւն կը կազմեն միայն ֆ եւ ֆ տառերը, որոնցմէ առաջինը տողէն աւելի վեր ու աւելի վար կ'երկարի, իսկ երկրորդը տողէն աւելի վար կ'իջնէ։ Սկսեալ անցման շրջանէն՝ տառերը կը սկսին իրենց հաւասարութիւնը կորսնցնել եւ ոմանք տողէն վեր, ոմանք ալ տողէն վար կ'երկարին։ Անհաւասարութիւնը կը զարգանայ բոլորգրի մէջ եւ իր կատարելութեան կը հասնի նօտրագրի եւ շղագրի մէջ։ Տողը կը բաժնուի երեք մասի. վերին, միջին եւ ստորին։ Տառերէն ոմանք կը գրուին միայն միջին մասին մէջ. այսպէս են՝ ա, ո, ռ, ս, ւ, օ (ինքնագիր պոռեր). ոմանք վերին եւ միջին մասին մէջ. ինչպէս՝ ե, ժ, ծ, հ, ճ, մ, ն (վերնագիր պոռեր). ոմանք միջին եւ ստորին մասին մէջ. ինչպէս՝ բ, գ, դ, ղ, ը, լ, ղ, յ, շ, չ, պ, ջ, ր, ց (ստորնագիր պոռեր). ոմանք ալ ամբողջ երեք մասերուն մէջ. ինչպէս՝ թ, ի, խ, կ, վ, փ, ֆ (ամբողջական պոռեր). — բայց ամէնուն համար ալ միջին մասը անխուսափելի է եւ այնպիսի տառաձեւ մը՝ որ միայն տողին վերին կամ ստորին մասին մէջ կանգնէր (ինչպէս եբրայեցերէն ՝ կամ արաբերէն ՝), չկայ հայերէնի մէջ։

Թէ ինչ պայմաններու տակ յառաջ եկած է բարձրութեան օրէնքը, կարելի է նկատել հետեւեալ պարագաները.

1. Այն տառերը՝ որոնք իրենց ստորին մասին վրայ պոչ մը կամ ոլորք մը ունին, կը դառնան ստորնական տառեր. ինչպէս՝ Զ, Ը, Լ, Ղ, Ց, Շ, Չ, Ց. այսպէս է նաեւ Ջ, որ իր գլխի պատճառով բոլորգրի մէջ տողէն նաեւ վեր կը կանգնի, բայց արդի շղագրի մէջ լիովին ստորնական է։

2. Այն տառերը՝ որոնք իրենց միջին մասին վրայ թեւ մը ունին, կը դառնան ամբողջական տառեր. ինչպէս՝ Խ, Է, Ի, Վ, Թ, Փ, Ֆ. — այս կարգին կը պատկանի նաեւ Կ տառը. — Ժ տառը թէեւ միջին թեւ ունի, բայց յէն տարբերուելու համար դարձեր է վերնական։

3. Այն տառերը՝ որոնք իրենց վերի մասին վրայ թեւ մը ունին, կը դառնան վերնական. ինչպէս՝ Ն, Մ, Ծ, Ճ, Հ (վերջինս հին բոլորգրի մէջ իր պոչին պատճառաւ կը ստանայ նաեւ ստորնական ձեւ). — Շ տառը իր գլխին պատճառաւ բոլորգրին մէջ դարձեր է վերնական, իսկ յետոյ տակը պոչ մը զարգանալով՝ նօտրի ու շղագրի մէջ դարձեր է նաեւ ստորնական, որով եղեր է ամբողջական։

4. Այն տառերը՝ որոնք պոչէ կամ թեւէ զուրկ ըլլալով կը ներկայացնեն հաւասար սիւներ, կը դառնան միջնական. ինչպէս՝ Ո, Ս, Օ։ — Հոս կը պատկանին նաեւ Ա, Ռ, Ի տառերը. առաջին երկուքը թէեւ պոչ ունին, բայց ըստ որում հիմնական մասերը երկու հաւասար սիւներն են, եղած են միջնական։ Ա տառը բոլորգրի մէջ պոչէն զրկուած ըլլալով՝ պատճառ մը աւելի ունէր միջնական դառնալու։ Վերջապէս Ի տարբերուելու համար Ի-էն՝ դրուած է այս կարգին մէջ։

5. Մէկ ամբողջ եւ վերը կէս սիւնէ բաղկացած տառերը դարձած են ստորնական. ինչպէս՝ Բ, Պ. — այս կարգին կը պատկանին նաեւ Բ, Գ, Դ, Ք տառերը, որոնք սակայն բացի մէկ եւ կէս սիւնէն, նաեւ միջին մասին վրայ թեւ մը ունին. այս պատճառաւ ալ ստացած են երկու ձեւ. բոլորգրի մէջ Բ, Գ, Ք ստորնական են, իսկ շղագրի մէջ ամբողջական. միայն Դ տառին թեւը նօտրի եւ շղագրի մէջ վեր բարձրանալով՝ այլ եւս ամբողջական դարձած չէ։

6. Ց տառը ամբողջ սիւնին վրայ վերէն ու վարէն ունենալով կէս կէս սիւն, հաւասարակշռութեամբ մը վերածուած է միջնականի։

Արդի ձեռագրին համար շատ կարեւոր է նաեւ գրերու միացման օրէնքը։ Հին ժամանակ տառերուն զանազան մասերը անշուշտ անջատ անջատ կը գծէին. օրինակ՝ ա գրերու համար կամ կը գծէին երեք ուղղահայեաց սիւները եւ յետոյ տակէն հորիզոնական գծով մը կը միացնէին, եւ կամ իրարու քով կը գծէին երկու եւ յետոյ ուղղահայեաց սիւն մը՝ իրր ա տառին երրորդ ատամը։ Այս ձեւը յարմար էր բոլորգրին, ինչպէս նաեւ նօտրին։ Արագ գրելը պահանջը կը ստիպէր սակայն իւրաքանչիւր տառը որքան կարելի է մէկ շարժումով գրել։ Արդէն շղագիր գրութիւնը այս կերպով յառաջացաւ։ Բայց դեռ շղագրի մէջ ալ բոլոր տառերը մէկ շարժումով չէին գծուեր։ Օրինակի համար Սմբատ Գունդստապլի յիշատակարանի մէջ (Ը.դ., թ 80, 1244 թուէն) ա, մ, ս, շ, ռ, ս տառերը անշուշտ մէկ գրչով են. բայց բ երեք գրչով է։ Արդի ձեռագրին մէջ ոչ միայն առանձին տառերը, այլ եւ նոյն իսկ ամբողջ բառը մէկ գրչով դուրս բերելու պահանջ կը ծագի եւ այդ պահանջը մեծ մասամբ կը բաւարարուի մաղագծերով։ Տառէ տառ կապակցութիւնը ըլլալով շատ պարզ, առանձին քննութեան պէտք չկայ։ Բայց միեւնոյն տառին առանձին մասերուն կապակցութիւնը քիչ մը աւելի բարդ է։ Ասիկա կը ստանայ մինչեւ եօթը ձեւ։

1. Հին բոլորգրի կամ նօտրի ձեւով՝ տառին առանձին մասերը կը գծուին զատ զատ եւ իւրաքանչիւրը կը կպի տառին առաջին մեծ սիւնին, օրինակ՝ է կը հանուի երեք շարժումով, է, ։ կը հանուին երկու շարժումով։

2. Այս պարագային՝ կրնան նոյն առանձին մասերը բոլորովին չկպիլ մեծ սիւնին եւ անկէ քիչ մը հեռու անջատ մնալ։

3. Մեծ սիւնը վերէն վար գծելէ յետոյ գրիչը ճիշտ նոյնին վրայէն նորէն վեր կը բարձրանայ եւ կ'անցնի գծել տառին առանձին մասերը. այս պարագային՝ տառերը առհասարակ մէկ շարժումով կը հանուին. ինչպէս՝ է, ։, Ի. բայց երկու թեւ ունեցող տառերը երկու շարժումով կը հանուին։ Գրութեան այս ձեւը տարբեր է առաջին ձեւէն, բայց արդիւնքը բոլորովին նոյն է։

4. Մեծ սիւնը վերէն վար գծելէ յետոյ գրիչը փոխանակ նորէն նոյն գծով բարձրանալու, աջ քովէն զուգահեռաբար բարակ գծով մը վեր կը բարձրանայ եւ կը գծէ տառին միւս մասերը։ Արդի գրութեան ամենասովորական ձեւը այս է։

5. Այս պարագային՝ քովի զուգահեռական գիծը կրնայ ծուռ բարձրանալ եւ վարը լայն ու վերը նեղ տոպրակ մը ձեւացնելով՝

վերջապէս հասնիլ ու կպիլ մեծ սիւնին (ճշտիւ) ինչպէս ֆրանս. ձեռագիր / եւ հոն կազմել տառին միւս մասերը սովորական ձեւով։

6. Բայց կարելի է նաեւ փոխանակ սովորական ձեւով կազմելու անջատ մասը, սիւնին հասնելէ յետոյ նոր էն ետ դառնալ եւ փոքրիկ ոլորք մը կազմել սիւնին վրայ։

7. Վերջապէս զուգահեռական գիծը փոխանակ աջէն գծելու՝ կարելի է ձախ կողմէն, այն է գրին ետեւէն գծել եւ յետոյ սիւնը ճեղքելով աջ անցնիլ եւ հոս գծել տառին միւս մասերը, մնաւորապէս ֆրանս. ձեռագիր տառին ձեւով։

Այս եօթը ձեւերը բոլորն ալ ամէն տառի յատուկ չեն, այլ անոնց միայն՝ որ իրենց աջ կողմէն թեւ կամ անջատ մաս ունին. այսպէս են՝ բ, գ, ե, ը, է, ի, ֆ, ր, ֆ. իսկ վ տառը վերի կողմէն. միւսները իրենց ձեւին պատճառաւ մասամբ կամ բոլորովին ազատ են։

Այս ընդհանուր օրէնքներէն յետոյ կ'անցնինք ասսիլ իւրաքանչիւր տառի ձեւափոխութեանց վրայ։

ա, ա, ԱԱ.

Երկաթագրի մէջ, ինչպէս գիտենք, այս տառը կը բաղկանար երկու հաւասար սիւներէ՝ մէջտեղէն մահիկով մը՝ որ աջ սիւնին ծայրէն դուրս եւ դէպի վեր կը բարձրանար։ Այսքան բարդ ձեւ մը չէր կրնար երկար դիմանալ եւ արագագրութեան համար պէտք է որ կրճատուէր եւ աւելի պարզուէր։ Նախ՝ դիւրութեան համար, մահիկին ստորին ծայրը փոխանակ դէպի վեր բարձրանալու՝ անփոյթ կերպով նետուիլ սկսաւ, որով ձեւացաւ պոչ մը եւ այս պոչն ալ վայրահակութեան օրէնքով դէպի վար կախուիլ սկսաւ։ Պոչէն յետոյ անցան մահիկին։ Ասիկա քանի մը ձեւով կարելի էր պարզել։ Նախ՝ կարելի էր մահիկը մինչեւ վար՝ սիւնին ծայրը չիջեցնել, այլ պահել միայն սիւնին գլուխը. այսպէսով յառաջացաւ մահիկին տեղ ձախ ծռուած փոքրիկ կարթ մը՝ որ հաստատուած էր աջ սիւնին վերի ծայրը եւ անոր հետ միախառնուելով՝ գրեթէ խոշոր ապաթարցի ձեւ մը առաւ։ Միեւնոյն ժամանակ պոչը փոխանակ առանձին գծուելու՝ դիւրութեան համար միացաւ ձախ սիւնին։ Այսպէսով յառաջացաւ տեսակ մը երկճիւղ Ա, պոչով եւ աջ սիւնին ծայրը կեռ, ինչպէս կը գտնենք գործածուած Էջմիածնի փղոսկրեայ աւետարանին մէջ, 989 թուէն. հմմտ. Ղող., թ. 44 նմանահանուած պատառիկը, ուր Ա տառը կը գտնենք միշտ այս ձեւով (23 անգամ)։ Այս տեսակ Ա-ը դարձաւ յետոյ գլխատառ՝ բոլորգիր. գրութեան մէջ եւ իբր այն՝ կը գրուէր աւելի մեծ եւ պոչը աւելի երկար ու ալեծածան. հմմտ. Ղող., թ. 103 նմանահանութեան մէջ՝ 1288 թուէն։ Այնուհետեւ այն մնացորդ կեռն ալ կրճատուելով՝ մահիկը անհետ ջնջուեցաւ եւ յառաջացաւ պարզ երկճիւղ տառ մը՝ ինչպէս կը գտնենք Ա երկաթագիր ձեւին մէջ։ Ասոր աւելի պարզ ձեւը՝ գրեթէ իբր շղատառ ա, տես 1190 թուականով յիշատակարանի մը մէջ (Ղող., թ. 65)։

Մահիկի պարզման երկրորդ ձեւն էր՝ ձախ սիւնը գծելէ յետոյ անցնիլ աջ սիւնին եւ ասոր կլոսակլորակ ձեւ մը տալով՝ շարունակել դէպի վար եւ երկու սիւներուն մէջտեղէն ցած իջնել՝ իբր պոչ։ Այսպիսի ձեւով Ա տես Ղող., թ. 95 նմանահանութեան մէջ՝ 1278 թուէն։ Ասոր աւելի պարզ ձեւը կը գտնենք Ղող., թ. 86՝ 1267 թուէն, ուր Ա գրեթէ ֆրանս. ձեռագիր ℓ ձեւն ունի։

Մահիկի պարզման երրորդ ձեւն էր աջակողմեան սիւնէն բոլորովին անջատել զայն եւ փոխանակ կլորակ ձեւ մը տալու՝ որ անշուշտ աւելի դժուար էր, իբրեւ առանձին կարճ եւ ուղիղ սիւն մը դնել երկու երկար սիւներուն միջեւ։ Այսպիսի եռաճիւղ եւ պոչով Ա-ի օրինակներ տես 1413 թուականով յիշատակարանի մը մէջ (նմանահանութիւնը Այրարատ, էջ 163) եւ Պիշկէքի գերեզմանատան մէկ տապանաքարին վրայ՝ 1323 թուէն (նմանահանութիւնը տես Ակնարկ, էջ 152)։ Այս պարագային Ա-ի երրորդ աջակողմեան սիւնը կրնայ ծայրը ծուռ ըլլալ, բայց կրնայ նաեւ բոլորովին ուղիղ ըլլալ։ Երկու ձեւերն ալ միաժամանակ կան Պիշկէքի տապանաքարին վրայ, բայց բոլորն ալ ունին իրենց պոչը եւ միջին սիւնն ալ կարճ է։

Այնուհետեւ պոչը կը կրճատուի, միջին սիւնը կը սկսի երկարիլ եւ համաչափութեան օրէնքով հասնիլ միւս երկուքին բարձրութեան. բայց այնու ամենայնիւ դեռ աջակողմեան երրորդ սիւնին ծայրը աջ կամ ձախ դարձած ուղիղ գծիկ մը կայ։ Այս տեսակ Ա կը գտնենք Ս. Ներսէս Լամբրոնացւոյն Աւետարանին մէջ՝ 1193 թուէն (նմանահանութիւնը տես Սիսուան, էջ 84)։ Վերջապէս աջակողմեան սիւնին ծայրի գծիկն ալ կը կտրուի եւ կը ձեւանայ անպոչ եռատամ Ա, որուն աւելի հին ձեւն է պոչաւոր

եռատամ Ա։ Վերջինիս օրինակն ունինք արդէն 964 թուէն՝ Տեկորի խաչքարի մը վրայ (Նմանահանութիւնը տես Շող., թ. 15), իսկ անպոչ եռատամ Ա-ի հնագոյն օրինակն ունինք 971 թուէն (տես Շող., թ. 36)։ Այս ձեւն է՝ որ դարձաւ բոլորգրի սովորական ձեւը եւ ասկէ ալ անցաւ նօտրին ու շղագրին։

Աւելի յետոյ՝ համառօտութեան համար՝ այս տառը կրճատուելով դարձաւ միասիւն կամ միաձիւղ (այսպէս). հմմտ. Գրիգոր Ցաղմանեցւոյ յիշատակարանին մէջ՝ 1314 թուէն (Սիսական, էջ 137)։ Այս ձեւը շատ գործածական դարձաւ յետին բոլորգիր գրութեանց մէջ եւ անցաւ նաեւ մեր տպագրական արուեստին. բայց յետոյ խափանուեցաւ եւ հիմայ ի սպառ գոյութիւն չունի։

Արդի ձեռագրին մէջ ա կը մնայ իր եռաձիւղ ձեւով. միայն ոմանք տեսակ մը գեղեցկութիւն տալու համար անոր՝ առաջին ատամը միւս երկուքէն աւելի երկար կը շինեն, ոմանք այդ նոյն ատամին սկիզբը կեռ մը ալ կ'աւելցնեն, ոմանք իւրաքանչիւր ատամը կլորակով մը կը ձեւացնեն (որով տառը ֆրանսերէն երեք յաջորդական ձեռագիր e-ի ձեւը կը ստանայ, իբր eee), եւ վերջապէս ոմանք ալ շատ արագ գրութեան մէջ երեք ատամի տեղ հորիզոնական գծիկ մը միայն կը դնեն։

Եւ այսպէս, յն. α, որ մեր Ա ձեւին մայրն է, հասած կ'ըլլայ ուղղահայեաց կամ հորիզոնական պարզ գծիկի մը։

Բ, Բ, Բ.

Երկաթագրէն յետոյ այս տառը դարձաւ ստորնական։ Բայց որովհետեւ մէկ կարճ սիւնի վրայ տառին՝ թէ գլուխը եւ թէ թեւը տեղաւորելու տեղ չկար, ուստի կամաց կամաց սիւնը երկարեցաւ եւ վերջապէս Բ դարձաւ ամբողջական։ Երկու ձեւերու մրցումը կը սկսի Ժ դարէն. Կոգովտի 999 թուի յիշատակարանին մէջ (Ամրարատ, էջ 498) 13 բերէն գոնէ երեքը ամբողջական են. Սմբատ Գունդստապլի ստորագրութեան մէջ (1244 թ., տես Շող., թ. 80) Բ ամբողջական է. Կոստանդնի դաշնագրին մէջ (1271 թուէն, Նմանահանութիւնը տես Սիսական, էջ 210) հինգէն երկուքը ամբողջական են։ Բայց այնու ամենայնիւ բոլորգրի մէջ տիրող ձեւ կը մնայ ստորնականը, ինչպէս ընդունուած է նաեւ արդի տպագրութեան մէջ. իսկ ամբողջականը աւելի սովորական կը դառնայ նօտրի եւ շղագրի մէջ. թէեւ հոս ալ դեռ մրցումը շարունակուի։ Այսպէս 1323 թուէն շղագրի պայմանագրի մը մէջ (Շող., թ. 126) ուրեմն կայ, բոլորն ալ ստորնական. 1596 թուին Զեռնագրութեան գրքին մէջ (Սիսուան, էջ 185) կայ 4 բ. որոնք տողի մասամբ միայն վեր կը բարձրանան։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս լիովին ամբողջական է եւ միացման օրէնքներուն համեմատ կրնայ զանազան ձեւեր ստանալ։ Հոս խնդիր կայ ծագինաեւ տառին գլխին մասին, որ կրնայ մնալ անջատ, կամ կազմել փաթթուած գլուխ մը կամ հորիզոնական գիծ մը եւ կամ վեր բարձրացած թեւ մը։ Սակայն կրնայ նաեւ միանալ միջին թեւին հետ եւ ասոր համար երկու ձեւ կայ։ Նախ կրնանք գլուխը շինել թ գրին գլխին նման կլոր ձեւով եւ իսկոյն տակէն կցել միջին թեւը. հմմտ. շղագիր բ։ Այս պարագային երբեմն հիմնական սիւնը կրնայ ստորնական գրի մեծութեամբ ըլլալ, իսկ գլուխը բարձր ու մեծ միջին թեւն ալ դէպի վար կախուած, որով ամբ տառը գէշ գրուած 13 թուանշանին մօտ ձեւ մը կը ստանայ (1 եւ 3 մազագծով միացած)։ Երկրորդ՝ կրնանք գլխի փոխարէն տառին երկու զուգահեռական սիւներուն միջեւ ոլորք մը շինել (միացման 6րդ ձեւով) եւ սիւնէն դուրս ելած գծիկը տառին թեւը համարել։ Այս պարագային Բ կը ստանայ յն. Θ գրին նման ձեւ մը եւ նման ձեւով կազմուած է տառէն միայն բարձրութեամբ կը տարբերի։

Գ, Գ, Գ.

Երկաթագրի մէջ այս գրին թեւը գլխին դուրս երկարած մասը կը կազմէ եւ անոր հետ մէկ գծի վրայ կը գտնուի։ Երկաթագրէն յետոյ, Ժ. դարուն, կ'ուզուի թեւը բաժնել գլխէն եւ անկէ աւելի վար իջեցնել. այսպէս Տեկորի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Շող., թ. 15) կը գտնենք տեսակ մը գ, որ բաղկացած է կլոր գլխէ մը, գրեթէ ջ տառին գլխին պէս, որ կանգնած է ուղղահայեաց սիւնի մը վրայ, որուն տակ ալ նօտրագիր գ-ին նման կեռ մը կայ։ Թեւը կը գտնուի կլոր գլխէն քիչ մը վար։ Աւելի յետոյ թեւը աւելի վար կ'իջնէ։ Այսպէս՝ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ (Ամրարատ, էջ 498) գրիչը գ տառը կը գրէ հետեւեալ ձեւով. նախ կը գծէ տառին քառակուսի գլուխը, յետոյ աջակողմեան սիւնը վար կ'երկարէ եւ արդի շղագրին յ եւ ջ տառերուն

նման դէպի ձախ թեքուելով՝ յանկարծ դէպի աջ թեւ մը կը նետէ։ Այսպէսով տառը գրեթէ արդի շղագիր ց-ին ձեւը կը ստանայ, միայն գոց գլխով։ Նետուած թեւը կրնայ կարճ մնալ, կրնայ նաեւ քիչ մը երկար դուրս գալ, բայց յամենայն դէպս տառին տակէն է եւ ոչ թէ քովէն։ Այս պարագային՝ տառը Ղ գրէն տարբերելու համար՝ գլխէն վար գտնուած սիւնը շատ կարճ կ'առնուի։ Վերջապէս թեւը բոլորովին վար կ'իջնէ եւ ճշգիւ բոլորգիր Ղ ձեւը կը ստանայ, ինչպէս ունինք Սմբատ Գունդստապլի ստորագրութեան մէջ (1241 թուէն, Սիսուան, էջ 71), միայն այլեծծան ձեւով եւ սիւնն ալ քիչ մը ձախ թեքուած եւ ոչ ուղիղ։ Նոյնպէս է նաեւ Կոստանդինի դաշնագիրին մէջ (Սիսուան, էջ 210), 1271 թուէն։

Գ տառին այն ձեւի գրչութիւնը սակայն յաջողութիւն չի գտներ եւ շուտով կը խափանուի, անշուշտ որովհետեւ դիւրութեամբ պիտի շփոթուէր Ղ տառին հետ։

Այնուհետեւ գրչութիւնը նոր ուղղութիւն մը կը բռնէ. նախ տառին կարճ սիւնը մեծ սիւնին միացնող վերին կապը կը ջնջուի եւ տառը կը դառնայ այսպէս՝ գ։ Գրիչները այս ձեւը դուրս կը բերէին անշուշտ երկու շարժումով. նախ կը գծէին ւ տառին նման ձեւ մը եւ յետոյ մէջտեղէն մեծ սիւնը կ'իջեցնէին։ Այս ձեւով կը գտնենք տառս Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1041 թուէն (Շիրակ, էջ 50), ուր գ տառը արդի շղագիր Ղ տառէն տարբերութիւն չունի, իսկ այն ժամանակ երկուքը անով միայն կը զանազանէին իրարմէ, որ գիմի գլուխը բաց էր՝ ինչպէս ս, իսկ դայի գլուխը գոց էր՝ ինչպէս ո։

Բայց այս ձեւով Ղ գրելու ժամանակ բնական էր որ գրիչը մէկ կողմէն կարճացնէր ւ ձեւին ուղղահայեաց մասը, իսկ միւս կողմէն միջին երկար սիւնին սկիզբը վար նայող կեռ մ'ալ ձեւացնէր։ Այսպէս կը գտնենք տառը Տուտէորգւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167), Լամբրոնացւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1195 թուէն (Սիսուան, էջ 88), Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ՝ 1294 թուէն (Սիսուան, էջ 337)։ Այնուհետեւ միջին սիւնը աւելի վերէն կ'առնուի եւ կեռն ալ կ'ընդարձակուի. հմմտ. 1306 թուով յիշատակարանին մէջ՝ Շող. թ. 120։

Այս ժամանակ տառը երկու ձեւ կը ստանայ, կամ կեռը կը կցուի ձախակողմեան կարճ սիւնին, որով կը յառաջանայ նոյն գ, եւ կամ գրիչները ամբողջ տառը մէկ շարժումով հանել ուզելով՝ ւ մասը գծելէ յետոյ՝ գրչին ծայրը չվերցուցած՝ դէպի ձախ կը դառնան եւ նոյն հորիզոնական գծին վրայէն կամ աւելի յաճախ տակէն ոլորք մը շինելով՝ ձախակողմեան սիւնին ներսի քովէն վեր կը բարձրանան, եւ տառին գլուխը ձեւացնելով՝ հորիզոնական գծին մէջտեղէն ուղիղ վար կ'իջնեն։ Այս ձեւով կը գտնենք տառս Հեթում Թագաւորի ստորագրութեան մէջ՝ 1252 թուէն (Սիսուան, էջ 402)։

Արդի ձեռագրին մէջ տառս շատ տեսակներ ունի. Արեւմտահայոց մէջ տարածուած ձեւն է Հեթում Թագաւորի ստորագրութեան ձեւը, այն տարբերութեամբ, որ Հեթումինը ստորնական է, իսկ արդի ձեւը ամբողջական, ինչպէս եղած է նաեւ նոտրը, որովհետեւ տառին կարճ սիւնը, գլուխը եւ տակի ոլորքը բոլորը միասին կարճ տեղ մը ամփոփել դժուար էր։ Այս պարագային կարելի է նաեւ մեծ սիւնը հորիզոնական գծին ոչ թէ մէջտեղէն, այլ բոլորովին ծայրէն կամ նոյն իսկ անկէ քիչ մը հեռուէն իջնել, որով ւ մասը ամբողջապէս կը մնայ մեծ սիւնին ձախակողմը։ Մեր մանկութեան ժամանակ այս տեսակին մէկ ուրիշ ձեւն ալ կար, որ հիմայ խափանուած է. նախ կը գծէին ւ մասը, յետոյ անոր մէջտեղէն՝ վերէն վար կ'իջնէին տճկ. ՝ թուանշանին նման գիծ մը (ուղղագիր), որով տառը երկու շարժումով կ'ելլէր։ Կարելի էր նոյնը նաեւ մէկ շարժումով հանել, այն է նախորդին նման ւ մասին ծայրը տակէն առնուած ոլորքով հանել վեր եւ միացնել գլխին։

Կովկասահայոց մէջ տարածուած է կլոր գլխով, այն է շղատառ գ ձեւը, որ կրնայ զանազան վարիանտներ ունենալ։ Նախ՝ քովի թեւը ,միութեան օրէնքներուն համաձայն կրնայ մինչեւ 7 ձեւ ստանալ. երկրորդ՝ կլոր գլուխը կրնայ ձախէն զարդի համար նոր ոլորք մը ստանալ, կամ իր մէջ երկու անգամ փաթթուիլ, ամբողջովին փակ կամ կիսափակ ըլլալ, մեծ սիւնին բոլորովին կպած կամ դէպի ձախ հեռացած մնալ եւն։ Անփոյթ գրութեան մէջ կրնայ մինչեւ անգամ հասնիլ ձեռագիր ծ տառի ձեւին, միայն տողէն վար գրուած։

Դ, Ե, Ղ.

Տառիս զարգացման ընթացքը նոյն է գ տառին հետ. հոս ալ նախ կ'ուզուի թեւը բաժնել գլխէն եւ անկէ աւելի վար իջեցնել։ Կոգովտի ձեռագրին մէջ արդէն բոլորովին վար իջած է եւ սիւնին երկար կամ կարճ բռնուե-

Լուն համեմատ՝ կը նմանի բոլորգիր ղ կամ ռ տառերուն։ Այսպէս 25ՐԴ տողը գտնուած դ տառը ամենուին տարբերութիւն չունի 26ՐԴ տողի ռ-էն։ Նոյնպէս է նաեւ Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210), ուր ունինք վեց անգամ դ. եւ ճշդիւ ինչպէս ֆ ունի ալեծածան պոչ, նոյնպէս եւ դ ունի այդ ձեւով պոչ։ Հոս տառս ստացած է արդի ձեռագրին ղ կամ շ տառին ձեւը, բայց վախ չկար շփոթուելու անոնց հետ, որովհետեւ այն ժամանակ ղ-ի պոչը կեռ էր եւ ոչ ալեծածան, իսկ շ ամբողջական տառ էր, մինչդեռ դ ստորնական էր։

Դ տառի այս ձեւն ալ յաջողութիւն չի գտներ եւ շուտով կը խափանուի դ-ի նման, անշուշտ այն պատճառով, որ դիւրութեամբ պիտի շփոթուէր վերոյիշեալ տառերուն հետ։

Տառին գլուխն ալ որ նախապէս վերէն գոց եւ վարէն բաց ձեւ մը ունէր, կը սկսի հետզհետէ կերպարանափոխուիլ։ Սմբատ Սպարապետի յիշատակութեան մէջ (1241 թուէն, Սիսուան, էջ 72) այդ գլուխը գրեթէ ∽ ձեւն ունի. հոս ամբողջ տառը կը նմանի նոտրագիր է գրին, միայն ստորնական եւ գլխին քովէն նոյն ∽ նշանը։ Կոստանդինի դաշնագիրին մէջ կը ստանայ Ղ ձեւը եւ աւելի յաճախ՝ շ գրին նման կլորակ գլուխ մը։

Նոտրագրին մէջ տառին թեւը ընդհակառակը վեր կը բարձրանայ եւ կը հաւասարուի գլխին հետ, որով կը յառաջանայ Ղ։ Այս ձեւը կ'անցնի նաեւ արդի ձեռագրին, որուն համար ալ տառը կը մնայ ստորնական։ Սակայն հոս հակառակ բոլորգրին, տառին գլուխը կը բացուի եւ կը ստանայ ս ձեւը, փոխանակ ռ, ինչպէս էր բոլորգրին մէջ։ Ոմանք ասոր առաջին ճիւղը զարդի համար օղակի մը կը վերածեն. տառը կրնայ միացման բոլոր ձեւերն ստանալ. արագգրութեան մէջ նոյն իսկ բոլորգիր Ծ գրին ձեւը կը ստանայ, միայն աւելի երկար թեւով եւ ստորնական։

Ե, Ե, Ա.

Ծ. դարէն ձգտում կը սկսի տառին տակի կորութիւնը կրճատելու. այսպէս Տեկորի 964 թուի խաչքարին մէջ (Շողշ., թ. 15) թէեւ կայ կանոնաւոր ե բոլորգիր ձեւը, բայց կայ նաեւ նոտրագիր է գրին նման ձեւ մը։ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ դարձած է է. նոյն իսկ ստորին գիծը տակէն կէտ մ'ալ ունի, որով է տառէն բնաւ չի տարբերիր նոյն ձեռագրին մէջ։ Այսպէս եւ յետոյ ուրիշ շատ մը բոլորգիր ձեռագիրներու մէջ։ Երկրոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շողշ., թ. 19) կը գտնենք թէ է եւ թէ նոտրանման է ձեւը. բայց բոլորին ալ թեւը դէպի վեր շեղուած է եւ ոչ թէ ուղիղ։ Վերջինիս մէջ է ունի նաեւ տարօրինակ ձեւ մը. տառին մարմինը ստացած է ե ձեւը, որուն վրայ կ'աւելնայ նաեւ նոյն թեք թեւը։ Այլուր այսպիսի ե չեմ տեսած, եւ որովհետեւ Երերոյքի նոյն արձանագրութեան մէջ ալ միակն է եւ տարբեր միւսներէն, ուստի կրնայ փորագրութեան սխալ համարուիլ։

Նոտրագրի մէջ յաղթանակած է կրճատ ձեւով է, որ եւ դարձեր է ամբողջական տառ՝ միջին թեւին պատճառաւ, թէեւ բոլորգրին մէջ վերնական էր։ Արդի ձեռագրին մէջ ամբողջը մէկ շարժումով հանելու համար տակի կեռը մաղագծով միացած է թեւին եւ միացման բոլոր ձեւերուն ալ կ'ենթարկուի։ Այս ձեւը սովորական է արեւմտահայոց մէջ. Կովկասի մէջ շատեր բոլորգիր ե ձեւով կը գրեն։

Ղ, Ղ, Ղ.

Միջին-երկաթագրի մէջ տառս Ջ ձեւն ունէր, որուն հետ նոյն է նաեւ փոքր-երկաթագիրը, ինչպէս նաեւ անցման ձեւը։ Բոլորգրին անցնելու համար տառը աւելի պարզուելով՝ ըստ օրինի պոչը բոլորովին ուղիղ գծի մը կը վերածուի, իսկ կլորակը պոչին միացնող կապը քիչ մը աւելի ներս կը քաշուի, որ ըսել է թէ նոյնպէս ուղիղ գիրք մը կը սկսի ստանալ։ Այս ժամանակ տառը գրեթէ Ջ թուանշանին ձեւն ունի, ինչպէս կը գտնենք Երերոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Շողշ., թ. 19), Ստեփանոս Օրբելեանի յիշատակարանին մէջ՝ 1290 թուէն (Սիսական, էջ 95) եւն։ Գլխաւոր դժուարութիւնը ասոր մէջ՝ տառին գլուխը գեղեցիկ կլոր ձեւով հանելու մէջ էր. ուստի ոմանք երկուքի կը վերածեն զայն եւ նախ կը գծեն ձախակողմեան կէսը եւ յետոյ՝ անկէ քիչ մը անջատ՝ աջակողմեան կէսը, որ մինչեւ վար կ'իջնէ. երրորդ շարժումով կը գծեն երկար ւ ձեւը, որ տառին պոչը կը կազմէ։ Այս ձեւով ունինք տառս Էջմիածնի № 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուէն (Շողշ., թ. 60)։ Բացառիկ ձեւով է Տեկորի 964 թուի խաչքարին վրայ (Շողշ., թ. 15). հոս տառին գլուխը ɔ ձեւն ունի, որուն ծայրէն կախուած է Լ ձեւը։ Աւելի վերջը՝ կլոր գլուխը կը վերածուի քառակուսիի, ինչպէս կը պահանջէր բոլորգրի ոճը։ Էջմիածնի № 2374

digitised by

աւետարանին մէջ (989 թուէն, Շող., թ. 44) ասիկա դեռ կիսով միայն կատարուած է, իսկ Կոգովտի ձեռագրին մէջ (999 թուէն, Այրարատ, էջ 498) ամբողջապէս քառակուսի գլուխը, պոչին միացնող մասը՝ դեռ բաւական թեք է, որ աւելի յետոյ բոլորովին պիտի ուղղուի եւ պիտի դառնայ ղ։

Բոլորգիր ղ ձեւը կազմուելէ յետոյ, դիւրութեան համար տառի գլխին վերի գիծը կը սկսի ջնջուիլ, որով կը ստացուի ղ ձեւը։ Այսպէս կը գտնենք Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ՝ 1294 թուէն (Սիսուան, էջ 337), Էջմիածնի № 206 ձեռագրին մէջ՝ 1318 թուէն (Շող., թ. 124), Խաչիկ վարդապետի պատարիկին մէջ՝ 1334 թուէն (Շող., թ. 132) եւն։ Ասիկա է որ կու տայ շղագիր ձեւը։

Արդի ձեռագիրը տարբերութիւն չունի շղագրէն եւ կը ներկայացնէ զանազան վարիանտներ՝ համաձայն պոչի այն ձեւափոխութեանց՝ որ նկարագրեցինք վերը։ Այս տառը առհասարակ շատ կը շփոթուի չ տառին հետ, որմէ ուրեցած տարբերութիւնն այն է՝ որ ղ տառին գլուխը կազմուած է երկու ճիւղէ, իսկ չ ունի միայն ձախակողմեան մէկ ճիւղ[1]։

Է, է, Է.

Ինչպէս երկաթագրի, նոյնպէս եւ բոլորգրի մէջ տառս երկու ձեւ ունի ուղիղ պոչով եւ վայրահակ։ Առաջինն իրը օրինակ ըլլայ Կոգովտի 999 թուի ձեռագիրը, ուր է եւ է չեն զանազանուիր իրարմէ (երկուքն ալ ունենալով է ձեւը)։ Այսպէս եւ շատ ուրիշ բոլորգիր ձեռագիրներու մէջ։ Բայց նոյն իսկ այս նմանութեան պատճառաւ այս ձեւը այնուհետեւ կը խափանուի եւ տիրող կը հանդիսանայ վայրահակ ձեւը, որ կ'անցնի նաեւ նօտրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին։ Հոս տառը պոչին պատճառաւ քանի մը ձեւեր կրնայ ստանալ, յատկապէս երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ ձեւերը։ Նոյնպէս թեւը կրնայ տառի մարմնին կպած եւ կամ անկէ անջատ մնալ։

Ը, ը, Ը.

Երկաթագրէն մինչեւ շղագիր՝ տառս առանձին ձեւափոխութիւն չի ներկայացներ։ Արդի ձեռագրին մէջ պոչի օրէնքին համաձայն կրնայ բոլոր ձեւերն ստանալ։ ասոնց մէջ ամենէն պարզն է 4րդ ձեւը, որ կը գտնենք արդէն 1271 թուին՝ Կոստանդինի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210)։ Հետաքրքրական է երրորդ ձեւը, ուր մէկ շարժումով ամբողջ տառը պոչով ու թեւով կը հանուի եւ որ նման է գոթական ձեռագիր շ տառին։

Թ, Ր, Թ.

Հոս ալ կողմէ երկաթագրէն մինչեւ շղագիր տարբերութիւն չկայ։ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ թ տառը 13 անգամ գրուած է առանց ոլորքի, պարզ թեւով մը եւ երկու սիւները հաւասար, այնպէս որ տառը շղագիր ո տառին ձեւն առած է, միայն թեւը քիչ մը ներս խրուած։ Երերոյքի արձանագրութեան մէջ (1028 թուէն Շող., թ. 19) տառին թեւը փոխանակ ալ կողմէն դուրս երկարելու՝ գաղթէն վեր կը բարձրանայ եւ դէպի ալ կը թեքուի։ Այնուհետեւ կը սկսի տառին բարձրութիւնը փոխուիլ։ Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ (1041 թուէն, Շիրակ, էջ 50) բոլորովին ստորնական է, բայց Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ (1154 թուէն անցման երկաթագիր, Այրարատ, էջ 167) հինգ անգամ գործածուած է տառս եւ չորս անգամը միւս տառերուն հետ հաւասար դիրքով, միայն մէկ անգամ տողէն քիչ մը վար կ'երկարի։ Լեւոն թագաւորի ստորագրութեան մէջ (1200 թիւ, Սիսուան 388) տառը արդէն ամբողջական է, ինչպէս եւ Էջմիածնի № 3793 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ՝ 1201 թուէն (Շող., թ. 70) եւ № 2877 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ՝ 1211 թուէն (Շող., թ. 71)։

Հեթում թագաւորի դրամին վրայ առած է տարօրինակ ձեւ մը, այն է լատիներէն P, շրջանակին աջ կողմը փոքրիկ գիծ մը կցուած (տե՛ս Սիսուան, էջ 232)։

Արդի ձեռագրին մէջ միացման օրէնքին համաձայն կը ստանայ զանազան ձեւեր։

Ժ, ժ, Ժ.

Երկաթագրի մէջ տառս երկու ձեւ ունէր, պարզ եւ գլուխը հորիզոնական գծով։ Այս երկու ձեւերն ալ կը շարունակուին բոլորգրի մէջ։ Փղոսկրեայ աւետարանին մէջ՝ 989 թուէն (Շող., թ. 44) կը գտնենք երկրորդ ձեւով եւ թեւն ալ գրեթէ վայրահակ։ Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ (1041 թիւ, Շիրակ, էջ 50)

[1] Որչափ լաւ կ'ըլլար եթէ սովորութիւն դարձնէինք ձեռագրին մէջ ղ եւ չ իրարմէ աւելի լաւ տարբերելու համար՝ առաջինին պոչը կըր ջնել, երկրորդինը վար կախուած։ Ցոզերս գրողը մանկութենէն սովորութիւն ըրած է ղ եւ չ տառերը այսպէս գրելու։

նոյն հորիզոնական գծին վրայ կոթ մ'ալ կ'աւելնայ եւ տառին գլուխը կը դառնայ ւ. ասկէ զատ՝ տառը ամբողջապէս տողէն վար կը գրուի։ Այս ձեւին տակ տառը ճշտիւ Ֆ տառին նման է եւ անկէ կը տարբերի անով՝ որ Ֆ զուրկ է գլխէն. այսինքն արդի վիճակին ճշտիւ հակառակը։ Աւելի յետոյ նոյն հորիզոնական գիծը կիսակլոր ձեւ մը կը ստանայ, իբր այսպէս Ֆ. այս ձեւով կը գտնենք տառս Կոստանդնի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210)։ Կիսակլորը կը դառնայ սուր անկիւն, ինչպէս կը գտնենք միշտ Գայլեձորի պիտոյից գրքին մէջ՝ 1278 թուէն (Սիսական, էջ 133)։ Հոս երկու ձեւերը կը միանան եւ այլ եւս կոթով Ֆ չի տեսնուիր։

Արդի ձեռագրին մէջ ալ Ֆ նոյն ձեւով է. սակայն կարելի է նաեւ թեւը փոխանակ սիւնէն դուրս դէպի աջ երկարելու, տառին ծոցին մէջ փաթթել։

Ի, Է, Ի.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճով կը մնայ. Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ շատ անգամ տողէն վար եղած մասը կրճատուելով՝ տառս առած է Ի ձեւը. բայց ասիկա անշուշտ միայն արագագրութեան արդիւնք է, որովհետեւ նոյն տեղը կը գտնենք նաեւ սովորական Ի ձեւով։ Արդի ձեռագրին մէջ տառս միջին թեւին պատճառաւ դարձած է ամբողջական եւ միացման օրէնքին համեմատ կը ստանայ բոլոր ձեւերը

Լ Ա Ղ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ նոյն ոճով է՝ պոչին պատճառաւ դարձած է ստորնական. Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ (Այրարատ, էջ 498) ուղղահայեաց սիւնը յաճախ կոր ձեւ մը ունի, գրեթէ յ տառին պէս. իսկ պոչը այստեղ բոլորովին ուղիղ է, Կոստանդինի 1271 թուի դաշնագրին մէջ (Սիսուան, էջ 210) կլորաձեւ, իսկ արդի ձեռագրին մէջ կը ստանայ պոչի բոլոր ձեւերը։

Խ, Խ, Խ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ պահած է նոյն ձեւը. կարճ կոթով ձեւը յաջողութիւն գտած չէ. արդի ձեռագրին մէջ կը ստանայ միացման բոլոր ձեւերը։

Ծ, Ձ, Ժ.

Տառիս բոլոր երկրորդական ձեւերը խափանուած են եւ միայն հնագոյնը, այն է Զիթենեաց արձանագրութեան ձեւն է որ անցած է բոլորգրին եւ կը շարունակուի մինչեւ հիմայ։ Արդի ձեռագրին մէջ ունի զանազան վարիանտներ, որոնք կը տարբերին իրարմէ գլխաւորապէս գլխի պատճառով. այսպէս մերթ ձախէն կը ստանայ պարզ շեղ մազագիծ մը, ինչպէս Ֆրանս. ձեռագիր ֆ. մերթ նոյն շեղ մազագծին վերի ծայրը՝ գլխին անմիջապէս աջ կողմը կլորակ մը կը ձեւացուի. մերթ ձախէն հորիզոնական գծիկ մը կ'աւելնայ (ինչպէս Ֆ), որուն ձախ ծայրն ալ վերէն ոլորք մը կը շինուի. ասկէ զատ՝ տառին մէջքը կրնայ ուղիղ դիրք մը ստանալ կամ նաեւ ձախ թեքուած ծուռումուռ դիրք մը ստանալ. վերջապէս պոչը կրնայ այլեւայլ ձեւերով ըլլալ եւ մինչեւ իսկ ստանալ վերը նկարագրուած 11րդ ձեւը։

(Շարունակելի։) Հ. Ց. ԱՃԱՌԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 1923 ՏԱՐԻՈՑ

Պատմութիւն, Աշխարհագրութիւն, Գեղարուեստ։

Ագուլեցի՝ Հայք եւ Դրացի ազգեր (Պատմական ակնարկ մը)։ Պայքար, Ա, 1923, թիւ 2, 4, 8, 10, 14, 16, 20, 22, 26, 28, 32, 34, 38, 40, 44, 49, 55, 61, 69։

Բասմաջեան Կ. Ց.՝ Եբատոյ Քոյր եւ կամ Տիգրան Դ.ի. Թէոդիկ, ԺԷ, 1923, 347։

Հրատ՝ Հայ Ժողովրդի Բարքերից։ Արմենիա, ԼԸ, 1923, թիւ 24, 25, 26, 27, 28։ — Հետամուտ կ'ըլլայ ժողովրդական բարքերու հայ հին մատենագրութեան մէջ եւ մատնանիշ կ'ընէ անոնց շարունակութիւնը ներկայիս։

Սօս Վան՝ Հայ հէքեաթներու ոգին եւ անոնց արժէքը. Նոր շարժում, Ա, 1923, 236-238, 252—254։

Hansa Karel: Armenie Hruzy vychodu (se 60 Puvognimu Fotografiami). V. Beroune, 1923, 8°, 144. Լուսատիպ մաքուր մատկերներով զարդա-